

Олександр Галич

доктор філологічних наук, професор

Національний університет водного господарства та природокористування

м. Рівне

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ В МЕМУАРНІЙ РЕЦЕПЦІЇ С. ЄФРЕМОВА

Відомому українському вченому та політичному діячеві С. Єфремову належать мемуари «Про дні минулі», що були вперше надруковані окремим виданням десять років тому, а писалися в 1920 – 1921 роках, коли автор перебував на нелегальному становищі, переховуючись від репресій радянської влади поблизу Києва та й у самому місті до того часу, поки у квітні 1921 року його не амністували. Мемуари виявилися недописаними С. Єфремовим, події в них закінчуються 1906 роком.

Значна частина спогадів С. Єфремова присвячена згадкам про українське село вісімдесятих років ХІХ ст. У ХХ ст. багато українських письменників у мемуарах описували село («Казка мого життя» Б. Лепкого, «Зачарована Десна» О. Довженка, «Моя Минківка» В. Минка, «Зустрічі і прощання»

Г. Костюка тощо). Село для українських письменників – це часто сакральний світ, у якому панує духовність, доброта, справедливість, природа постає одухотвореною та міфологізованою. Хоча мемуари С. Єфремова писалися в час, коли в українській літературі домінував модернізм, їхній автор відстоював позиції реалістичного зображення дійсності, наслідуючи традиції, закладені ще І. Нечуєм-Левицьким і Панасом Мирним.

Селом С. Єфремова був Пальчик колишнього Звенигородського повіту (тепер Катеринопільського району Черкаської області). Поселення розміщене на березі невеликої річки Тікич. Автор спогадів наводить легенду (цей прийом також є характерним для спогадів багатьох українських письменників), яка пояснює назву населеного пункту: «На одному з переярків з струмком у глибині, який втікає до Тікича там, де на його березі витягла довгу спину свою величезна скеля, – розкинулось велике село. Давно колись, розказують старі люде, був там густий-прегустий ліс, а посеред його гомонів-плескався струмок – Красна Річка. Ото якось пішов чоловік один рубати в тому лісі дерева, а рубаючи – цюкнув по руці й одрубав собі пальця. «Ой пальчик мій, пальчик!» – аж скрикнув бідолаха з жалю та з болю. І стало на тім місці, додають старі люди, потім село і прозвали його – Пальчик» [1, с. 185 – 186].

Використовуючи метафоричні образи, С. Єфремов спочатку коротко характеризує своє село: «Довгою стрічкою простяглося село по обох берегах (Красної) Річки, а вона тече собі буркотливо по глибокому рівчаку в вінку з зелених верб, городів та левад» [1, с. 186]. Далі він уточнює кліматичні особливості місцевості, де було розташоване його село, що знаходилося на межі лісостепу й степу, більше тяжіючи до степової зони України, що підтверджується характером рослинності: «Здоровий, злегка посушливий клімат, багатюща земля, але вже степової консистенції, хвиляста поверхня з силою ярів і байраків, характер рослинності – все це показувало на цю близькість» [1, с. 187]. І тут же мемуарист додає: «Тут не було вже лісів» [1, с. 187].

За звичай у центрі українського села знаходилася церква. Не було винятком і село Єфремового дитинства. Автор спогадів докладно описує архітектуру культової споруди, не забуваючи про вишневі сади навколо, що додає спогадам національного колориту. Його пам'ять зберегла запахи трав, ладану та сосни: «Посеред села, як брати його в довжину, і перед самою цариною, коли йти в ширину, на широкому вигоні в зеленому віночку з густих вишень стояла мала, з однією банею, церковка. Поруч дзвіниця. Церква дуже простої, чотирикутної архітектури, була така мала, що тільки зелений дах її та баня з білою маківкою

вершилися над густими вишнями, що буйно розрослись кругом за дощаним парканом. Тут було тихо, чисто і якоесь затишно на зеленій траві в холодочку; пахло зіллям і тим мішаним, з чебрецю, ладану й старої сосни, духом, що завжди буває коло таких маленьких старих церков» [1, с. 207]. Поруч з церквою в українському селі часто знаходився цвинтар, місце для вічного спочинку померлих мешканців. Так було і в Пальчику, що зафіксовано пам'яттю С. Єфремова: «Частина вигону була вставлена низенькими, здебільшого камінними хрестами та плитами, – то сільський цвинтар, місце вічного спочинку для натомлених пальчиківців» [1, с. 207]. А далі навколо церкви в селах розташовувалися оселі жителів. Не стало винятком і село Пальчик: «З інших боків, трохи оддала од церкви, привітно білили в зелених садочках хатки. Весь вигін був рівний як стіл, і тільки між церквою та цариною було ніби городище: велика яма, вал кругом» [1, с. 207]. Автор наголошує, що оселі його земляків завжди були оточені садами.

Батько С. Єфремова був священиком у Пальчику. Його оселя, звичайно ж, знаходилася в центрі села. У спогадах досить докладно з багатьма дрібними деталями описано будинок, у якому жив батько. Опис починається з двору: «В глибині великого двора стояв дім, що тільки однією стіною виходив у двір, решта ж ховалася серед високого вишневого саду» [1, с. 208]. Пам'ять мемуариста зберегла згадку про квітник біля будинку, рослини, які там знаходилися: «В саду перед ганком та вікнами квітничок, засажений півоніями, жоржинами, рожами, чорнобривцями та «культурними» квітками, як айстри, портулаки тощо» [1, с. 208]. С. Єфремов далі продовжив опис будинку сільського священика: «Самий дім був дуже старий і дуже нескладної архітектури: немов звичайна селянська, на дві половини, хата, тільки обставлена ще ззаду на всю довжину рядом «горниць». З ганку ви попадали у великі темні сіни, по один бік яких була «заля», по другий – пекарня» [1, с. 208].

Інтер'єр попівського будинку в спогадах також докладно деталізовано: «Всередині хати обставлені були дуже просто: фамільні фотографії та портрети архіреїв, до яких господар мав велику охоту, були єдиною прикрасою й дуже рясно висіли на стінах, особливо в залі. З меблів переважали такі, що на їх можна було

спати. Бо, власне, oprіч залі, що служила разом і за кабінет батькові, в інших трьох хатах всюди спали. Спали на тапчакх, на лежанках; зимою, коли всі діти приїздили з шкіл додому, то просто долі: вносилаь в'язка соломи, і хлопці покотом, од стіни до стіни, займали їдальню; влітку ж нашою резиденцією була звичайна клуня або кадрага, і кожен з нас нетерпляче дожидавсь часу, коли погода дозволить вже покинути тісну душну хату й розташуватись на свіжому повітрі» [1, с. 208 – 209]. Це було не дивним, оскільки родина Єфремових була багатодітною.

У селі, мешканці якого займалися хліборобством, обов'язково мав бути тік. Зорова пам'ять С. Єфремова дозволяє докладно описати тік у Пальчику, який належав його батькові, город і зарослі вишняку: «Од подвір'я господарськими забудуваннями був одділений тік з десятками підстожищ, а по жнивах стіжків, з клунею та довгими ожередами часом ще позаторішньої соломи. Поза током через усю ширину садиби простягся вузькою смугою город, переходячи ближче до дому в гущавину розкішного вишняку» [1, с. 210].

С. Єфремов у спогадах «Про дні минулі» пробує створити узагальнений, усереднений портрет мешканця свого села: «Тип пальчиківця – це промітний, трохи хитренький чоловічина, що ніде не розгубиться, всюди знайде собі раду й не дасть у кашу собі наплювати» [1, с. 188]. Цей узагальнений тип пальчиківця був органічно сформованим тими історичними умовами, в координатах яких розвивалося село. Мемуарист робить соціальний зріз мешканців села. «Справжніх панів... на селі не було» [1, с. 188]. У селі проживали пані Радлинська та пан Головин, але оскільки в них не було кріпаків, то їх

С. Єфремов зараховує до несправжніх панів, додаючи, що «заразом панів таки було повнісіньке село, мабуть, чи не з половини його прикладали до своїх аристократичних прізвищ епітет «пан» і «шляхтич» та своїх сусідів з прізвищами на -ко і -ук звали згорда «мужиками», самі од них маючи назву «ляхи» [1, с. 188 – 189]. Хоча всі ці пани з погордою ставилися до мужиків, але ні «в роботі, ні способом життя нічим од того мужика не одрізнялись» [1, с. 189]. Цих мешканців Пальчика С. Єфремов називав зайдами, які проживали в селі в третьому чи четвертому поколіннях, будучи вихідцями з Волині, котрих доля занесла в

центральну Україну після занепаду Польщі. Автор спогадів наголошує, що нащадки вихідців з Польщі були православні, говорили українською мовою і були вже достатньо асимільовані українцями. Однак деякі з них стали «першою здобиччю русифікації» [1, с. 190]. С. Єфремов згадував, що «того часу, до якого стосується моє оповідання, цей процес тільки-но починався, але вже тоді прикро муляло вухо вбоге калічення мови та намагання говорити по-панському» [1, с. 190]. У селі також були три єврейські родини – «Мошко, Алтер та Гейне. Всі вони шинькували, а коли шиньки жидам держати було заборонено, то держали їх на ім'я якогось з людей, крамарювали усім, що селу треба, факторували і т. п. У всіх були великі родини» [1, с. 205]. Звичайні мешканці села ставилися до євреїв без ворожнечі, до того ж певна частина селян від них залежала. Коли у 80-і роки ХІХ ст. прокотилася низка єврейських погромів, то «нашим жидам «пуху не випускали» і все обійшлося тихо та мирно» [1, с. 205].

Окремо С. Єфремов зазначав, що стосунки між двором священика і рештою селян були достатньо толерантні: «Не було ні великої приязні, але не було й ворожнечі» [1, с. 205]. Майбутній учений охоче грався зі своїми друзями із селянських родин і часом там знаходив більше спільних тем, ніж у середовищі власних братів і сестер.

Підводячи підсумок розмови про рідне село, С. Єфремов наголошував: «Було всього там, у тому селі, одному з звичайних на Україні. Були люде добрі і лихі, розумні і дурні, траплялося й з ними усього на тій довгій ниві, що зветься життям, повній високих і низьких учинків, однаково врожайній і на злочинство, і на зразки хорошої людяності, на глупоту і розум» [1, с. 206].

Таким чином, мемуари відомого вченого, наділеного літературним талантом (у молодості він сам писав художні твори) розкривають анатомічний зріз українського села, розташованого в центральних районах України, кінця ХІХ ст. Автор робить акцент на географічному положенні села Пальчик, подає легенду про походження його назви, аналізує соціальний стан його мешканців, наголошуючи на польському походженні частини жителів, відзначаючи україномовність населення,

не забуваючи про початки русифікації. У мемуарах «Про дні минулі» С. Єфремов дотримувався реалістичних традицій української літератури.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). К.: Темпора, 2011. 792 с.